

آموزش خط پهلوی

مسعود پیشرویان
حمیرا پیشرویان

امید که نیکی و برکت
و خواسته به من برسد

— آموزش خط پہلوی

پیشکش به روشنی بخش زندگیمان

مهسا و محمد

پیشرویان، مسعود، ۱۳۴۶	سرشناسه:
آموزش خط پهلوی / پژوهندگان مسعود پیشرویان، حمیرا پیشرویان؛ ویراستار بهنام مبارکه.	عنوان و نام پدیدآور:
تهران: نشر هیژمیا ۱۳۹۷	مشخصات نشر:
۵۶ ص؛ مصور، جدول	مشخصات ظاهری:
۹۷۸-۶۲۲-۹۹۱۶۸-۲-۷	شابک:
فیبا	وضعیت فهرست نویسی:
کتابنامه: ص. ۵۵.	یادداشت:
زبان پهلوی - رسم الخط و املا	موضوع:
Pahlavi language - Orthography and spelling	موضوع:
زبان پهلوی - واژگان	موضوع:
Pahlavi language - Vocabulary	موضوع:
زبان‌های ایرانی - تاریخ	موضوع:
Iranian languages - History	موضوع:
پیشرویان، حمیرا، ۱۳۴۶.	شناسه افزوده:
مبارکه، بهنام، ۱۳۴۲؛ ویراستار	شناسه افزوده:
۱۳۹۵ ۹۱۸/پ ۱۶۹۸/PIR	رده‌بندی کنگره:
۴۱۷/۰-فا	رده‌بندی دیویی:
۴۵۷۵۵۵۷	شماره کتابشناسی ملی:

آموزش خط پہلوی

پژوهندگان:
مسعود پیشرویان
حمیرا پیشرویان

هیرمبا

آموزش خط پهلوی

مسعود پیشرویان
حمیرا پیشرویان

ویراستار	بهنام مبارکه
حروف‌نگار، ویرایش فنی	ب. مهربانوسهراب
آماده‌سازی	کارگاه نشر هیزمیا
نوبت چاپ	اول ۱۳۹۷
شمارگان	۵۰۰ نسخه
طراح فونت پهلوی	بهنام مبارکه
طرح روی جلد	ب. مهربانو سهراب
چاپ، صحافی:	چکاد

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۹۱۶۸-۲-۷

شماره‌ی نشر: ۲/۲-۶/۲۰۱-۹۷

تهران - کارگر شمالی بالاتر از بلوار کشاورز کوچه میر بلاک ۱۸

کدپستی ۱۴۱۸۷۵۴۴۵۳ تلفن: ۶۶۴۲۰۶۲ - ۷۷۹۲۲۹۶۹

همراه: ۰۹۱۹۰۰۹۵۲۴۹ - ۰۹۱۲۶۸۷۶۹۵۲

همه‌ی حقوق برای ناشر نگهداری شده است

فهرست

۷ سخن نگارنده
۸ راهنمای نشانه‌ها
۹ مقدمه
۹ زبان‌های دوره‌ی باستان
۹ زبان مادی
۹ زبان سکایی
۹ زبان فارسی باستان
۱۰ زبان اوستایی
۱۰ زبان‌های دوره‌ی میانه
۱۰ گروه ایرانی میانه غربی
۱۰ پهلوی اشکانی
۱۱ فارسی میانه
۱۱ گروه ایرانی میانه شرقی
۱۱ زبان بلخی
۱۱ زبان سکایی
۱۱ زبان سغدی
۱۱ زبان خوارزمی
۱۲ زبان‌های دوره‌ی نو
۱۲ جدول زبان‌های ایرانی
۱۳ کتاب‌های پهلوی
۱۳ فرهنگ‌ها یا واژه‌نامه‌ها
۱۳ ترجمه‌ها و تفسیرهای اوستا به پهلوی (کتابی)
۱۴ دانشنامه‌های دینی
۱۴ متون فلسفی و کلامی

۱۵ الهام و پیشگویی
۱۵ اندرزنامه‌ها
۱۶ مناظرات
۱۶ متن‌های حماسی، تاریخ و جغرافیا
۱۷ فقه و حقوق
۱۷ رساله‌های کوچک تعلیمی
۲۱ الفبای پهلوی کتابی
۲۳ اتصال حروف به یکدیگر
۲۵ واژه‌های پهلوی
۳۰ اعداد
۳۴ آشنایی با برخی اصطلاحات
۳۴ حرف‌نویسی و آوانویسی
۳۴ هزوارش
۳۵ خط منفصل، خط پهلوی کتیبه‌ای
۳۵ خط متصل یا شکسته یا کتابی
۳۵ خطوط آثار ایرانی میانه‌ی غربی
۳۶ انواع کتیبه‌ها
۳۶ کتیبه‌های دولتی
۳۶ کتیبه‌های خصوصی
۳۷ آرامی
۳۸ کتیبه‌های پهلوی و پارتی
۳۸ پهلوی
۳۹ دوره باستان
۳۹ دوره‌ی میانه
۳۹ دوره‌ی جدید
۴۰ مینوی خرد، پرسش ۲
۴۱ مینوی خرد، پرسش ۱۰
۴۳ اندرز پوریوتکیشان
۴۵ کارنامه اردشیر بابکان
۴۷ کتیبه‌ی کازرون
۴۸ کتیبه‌ی آبنون
۵۶ کتاب‌نامه

سخن نگارنده

به نام خداوند جان و خرد کزین برتر اندیشه برنگذرد

دوران زبان‌های ایرانی میانه را از آغاز پادشاهی اشکانیان تا اسلام باید شمرد. اما بعضی از زبان‌های مربوط به این دوران تا قرن سوم هجری نیز رواج داشته و به کار می‌رفته است.

در این دوره هم آثاری از پهلوی اشکانی (پارتی) و هم آثار فارسی میانه کتیبه‌ای و کتابی وجود دارد.

کتابی که پیشکش پژوهشگران و خوانندگان ارجمند می‌گردد و عنوان «آموزش خط پهلوی کتابی» (پیوسته - شکسته) را دارد به آموزش این خط به روش بسیار آسان می‌پردازد؛ هر چند به دلیل وجود «هزوارش»، ابهام در اتصال حروف و تعداد کم حروف نسبت به تعداد واج، یادگیری آن را بسیار مشکل کرده است، سعی شده در توضیح مطالب و مثال‌ها از منابع اصلی استفاده شود و یک بخش اختصاص به توضیح بعضی از اصطلاحات اصلی شده است. در این کتاب آموزش خط به روش علمی، از حرف‌نویسی و آوانویسی لاتین استفاده شده، در یک بخش خلاصه‌ی موضوع و مکان کتیبه‌ها که برای تدریسی دبیران مطالعات اجتماعی و تاریخ مناسب می‌باشد، اختصاص یافته است.

از کتاب‌های استاد فرزانه‌ام جناب آقای دکتر داریوش اکبرزاده، بسیار بهره برده‌ام و تشکر و سپاسگزاری خود را از ایشان ابراز می‌نمایم. از استادان خوبم سرکار خانم دکتر نادره نفیسی و سرکار خانم دکتر روشنک آذری قدردانی می‌نمایم. از دوست و همکار بسیار صمیمی و خوش سلیقه‌ام آقای بهنام مبارکه مدیر نشر هیرمبا تشکر و قدردانی می‌نمایم.

از فرزندانم که هم در زمان تحصیل و هم در زمان نگارش این کتاب بی‌دریغانه همکاری نموده‌اند، سپاسگزارم. از همراهی و یاورِ همسر خوبم که با بردباری و پایداری فضا را برایم آرام کردند، سپاسگزارم.

مسعود پیشرویان

فروردین ماه ۱۳۹۷

راهنمای نشانه‌ها

فتحه	a
آ	ā
ب	b
چ	c (č)
د	d
کسره	e
یای مجهول نامیده می‌شود. از کسره کشیده‌تر ادا می‌شود	ē
ف	f
گ	g
غ	γ
ه	h
کسره	i
ی (در امیر)	ī
ج	ĵ
ک	k
م	m
ن	n
واو مجهول نامیده می‌شود. از ضمه کشیده‌تر ادا می‌شود	ō
پ	p
ر	r
س	s
ش	š
ت	t
ضمه	u
و (در نور)	ū
و	w
خ	x
ی (در یک)	y
ز	z
ژ	ž

توجه: حروف بزرگ برای حرف نویسی و هزوارش؛ حروف کوچک برای آوانویسی

از نظر تاریخی، زبان‌های ایرانی را به سه دسته‌ی عمده‌ی تسیم می‌کنند:
الف) زبان‌های دوره باستان ب) زبان‌های دوره میانه ج) زبان‌های دوره نو

الف - زبان‌های دوره باستان:

آثار به جای مانده از این دوره شامل:

۱) **زبان مادی:** زبان مادی زبان قدیم ماد بوده است. از این زبان نوشته‌ای در دست نیست. از این زبان تعدادی واژه در نوشته‌های فارسی باستان و یونانی به جای مانده است. مانند: asan = سنگ؛ miθra = مهر.

۲) **زبان سکایی:** سکاها از هزاره‌ی اول پیش از میلاد تا هزاره‌ی اول میلادی منطقه‌ی وسیعی را از کناره‌های دریای سیاه تا مرزهای چین را در تصرف داشتند. از زبان قدیم سکاها نوشته‌ای به جای مانده است. از زبان سکاها مغرب که در کناره‌های دریای سیاه و جنوب روسیه زندگی می‌کرده‌اند، تعدادی واژه در کتاب‌های یونانی و لاتینی باقی مانده است. از زبان سکاها آسیای میانه هم تعداد لغت در نوشته‌های هندی و یونانی و لاتینی به جای مانده است. چند واژه از سکایی غربی که در نوشته‌های یونانی و لاتینی آمده‌اند:
aspa = اسب؛ ātar = آذر؛ čarm = چرم.

۳) **زبان فارسی باستان:** فارسی باستان نامی است که به زبان سنگ‌نوشته‌های شاهنشاهی هخامنشی گفته می‌شود. این زبان گویش استان فارسی بوده و اندک نشانه‌هایی از یک گویش شمالی نیز در آن وجود دارد. فارسی باستان به الفبایی نوشته شده که به آن به سبب نشانه‌های آن به میخ، «الفبای میخی» می‌گویند. آثار

بازمانده از فارسی باستان کتیبه‌های آریارمنه، کتیبه‌ی آرشام، کتیبه‌ی کوروش، کتیبه‌های داریوش (در بیستون، تخت‌جمشید، نقش رستم، شوش، سوژ، الوند و همدان)، کتیبه‌های خشایارشا (در تخت‌جمشید، شوش، وان و همدان) کتیبه‌های اردشیر اول، داریوش دوم و اردشیر دوم (در شوش و همدان) اردشیر دوم یا سوم (در تخت‌جمشید). افزون بر کتیبه‌ها و لوح‌ها، بر روی سنگ‌وزنه و روی سکه‌ها و گِل‌های پخته و برخی ظروف نیز نوشته‌هایی به فارسی باستان بر جای مانده است.

(۴) **زبان اوستایی:** زبان اوستایی زبان یکی از کرانه‌های شرقی ایران بوده است. تنها اثری که از این زبان به جای مانده کتاب «اوستا» است. اوستای امروزی نزدیک به یک سوم اوستای دوره‌ی ساسانی است. اوستای دوره‌ی ساسانی، آن گونه که از «دینکرد» برمی‌آید بیست‌ویک نَسک (= باب، کتاب) بوده است. اوستای امروزی دارای بخش‌های زیر است:

۱- یَسنا / یَشَن = پرستش، نیایش و جشن

۲- ویسپَرَد = همه‌ی زدان (سروران)

۳- یَشْت‌ها = پرستش و نیایش

۴- خُرده‌اوستا = اوستای کوچک

۵- وَندیداد = قانون ضد دیو

ب- زبان‌های دوره‌ی میانه

دوره‌ی میانه به طور کلی از فروپاشی هخامنشیان یعنی سال ۳۳۱ پیش از میلاد مسیح آغاز می‌شود و به سال ۸۶۷ میلادی برابر با سال ۲۵۴ هجری، سالی که یعقوب لیث صفار، زبان فارسی دری را زبان رسمی ایران کرد، پایان می‌پذیرد.

در دوره‌ی میانه زبان‌های زیر رایج بوده‌اند:

- گروه ایرانی میانه غربی شامل پهلوی اشکانی و فارسی میانه

- گروه ایرانی میانه شرقی شامل: بلخی، سکایی، سغدی و خوارزمی

(۱) گروه ایرانی میانه غربی:

پهلوی اشکانی: یادگارهای بر جای مانده از زبان پهلوی اشکانی (پارتی) عبارتند

از: (۱) سفالینه‌های شهر نسا (۲) سفالینه‌ها و یادگارنوشته‌های شهر دورا-اورپوس

(۳) سنگ‌نوشته‌های شاهان ساسانی (۴) پیکرنوشته‌ی هرکول

- (۵) سنگ‌نوشته‌ی شوش
 (۶) سنگ‌نوشته‌های کال‌چنگال
 (۷) صخره‌نوشته‌های لاخت‌مزار (۸) چرم‌نوشته‌ی اورامان
 (۹) کتاب یادگار زریران (۱۰) کتاب درخت آسوریگ

توجه: بسیاری از پژوهشگران داستان عشقانه‌ی «ویس و رامین» و داستان «بیزن و منیژه» را در شاهنامه‌ی فردوسی از بن‌مایه‌های پهلوی اشکانی (پارتی) دانسته‌اند.

فارسی میانه:

- (۱) به خط کتیبه‌ای (منفصل) مانند: کتیبه‌ی اردشیر در نقش رستم که در بخش‌های بعدی در این مورد توضیح داده شده است.
 (۲) به خط کتابی (متصل - شکسته) مانند: کتیبه‌ی باغ لردی که اصل نوشته‌های این کتاب در مورد همین خط است و به طور کامل توضیح داده شده است.

(۲) گروه ایرانی میانه شرقی:

زبان بلخی: از زبان بلخی تا سال ۱۹۵۷ اثری در دست نبود. در این سال کتیبه‌ای در «سرخ کتل»، واقع در بغلان، در شمال افغانستان، پیدا شد. این کتیبه از معبدی است که به امر «کانیشکا»، پادشاه بزرگ کوشانی، (سال نشستن بر تخت پادشاهی ۱۲۰ یا ۱۲۵ میلادی) ساخته شده است. این کتیبه که به خوبی سالم باقی مانده در ۲۵ سطر به نگارش درآمده است. کتیبه به الفبای «تخاری» نوشته شده است.

زبان سکایی: از زبان سکایی دوره‌ی میانه نوشته‌های زیادی به دست آمده‌اند. آثار سکایی از واحه‌های «تمشق» و «مرتق» و «ختن» واقع در آسیای میانه، به دست آمده‌اند. در آثار به دست آمده از ختن، گویندگان زبان، زبان خود را «ختنی» نامیده‌اند از این رو سکایی را، ختنی هم نامیده‌اند.

زبان سغدی: زبان سغدی زبان سغد باستان بوده است. سغد در دوره‌ی هخامنشیان استانی از شاهنشاهی هخامنشی بوده است. سرزمین سغد تاجیکستان امروزی و سمرقند و بخارا را در برمی‌گرفته است. سمرقند و بخارا اکنون جزء ازبکستان هستند. آثار زبان سغدی در نخستین سده‌ی بیستم میلادی از آسیای میانه به دست آمده‌اند.

زبان خوارزمی: زبان خوارزمی در خوارزم رایج بوده است. خوارزم در جنوب دریای آرال قرار دارد. در قدیم دریای آرال را «دریای خوارزم» می‌نامیده‌اند.

مرکز خوارزم «جرجانیه» بوده است. سرزمین خوارزم که در زمان هخامنشیان استانی از شاهنشاهی هخامنشی بوده، اکنون بخشی از آن جزء ازبکستان و بخش دیگر جزء ترکمنستان است (ابوالقاسمی، ۱۳۷۴: ۲۶-۲۹).

ج - زبان‌های دوره‌ی نو

دوره‌ی جدید به طور کلی از سده‌ی سوم هجری شروع می‌شود و تاکنون ادامه دارد. در این دوره همه‌ی زبان‌هایی که در دوره‌ی میانه رایج بوده‌اند جز زبان فارسی، از رواج افتادند. مهمترین زبان‌های دوره‌ی نو، زبان‌های زیر هستند:

پشتو، کردی، آسی، بلوچی و فارسی دری

جدول زبان‌های ایرانی

زبان‌های ایرانی غربی	
<p>باستان: مادی</p> <p>میانه: زبان پارسی (پهلوی اشکانی)</p> <p>نو: آذری، گیلکی (گیلی)، مازندارنی (طبری)، تالشی، تاتی، سمنانی، زازا، گورانی (دیلمی، گورانی، اورامی، لکی)، کردی (کرمانجی، سورانی، کردی جنوبی)، زبان‌های ایران مرکزی، بلوچی^۱</p>	شمال غربی
<p>باستان: فارسی باستان</p> <p>میانه: فارسی میانه (پهلوی ساسانی کتابی، کتیبه‌ای)</p> <p>نو: لری، بشاکردی، کومزاری، تاتی اران، سیوندی</p>	جنوب غربی
زبان‌های ایرانی شرقی	
<p>باستان: اوستایی، سکایی</p> <p>میانه: سفدی، خوارزمی، سکایی میانه، بلخی</p> <p>نو: پشتو، پامیری، آسی، یغتایی، مونجانی، یدغه</p>	شمال شرقی
<p>میانه = نو: پراچی، ارموری</p>	جنوب شرقی

۱- به خاطر مهاجرت گویشورانش، از نظر جغرافیایی به جنوب شرق فلات ایران منتقل شده است.